

OBRAZ ČARODĚJNICTVÍ NA STRÁNKÁCH JOSEFÍNSKÉHO A TEREZIÁNSKÉHO ZÁKONÍKU

MONIKA VITOVSKÁ SLEZÁKOVÁ

Abstrakt: Příspěvek se věnuje zachycení deliktu čarodějnictví na stranách hrdelních zákoníků *Constitutio Criminalis Josephina* a *Constitutio Criminalis Theresiana*, které konstituovaly jednotný trestní systém pro celé české země. Cílem je zobrazit vnímání čarodějnictví a jeho proměnu v období vzniku obou zákoníků, na jedné straně v době, kdy u nás vrcholil hromadné perzekuce, a následně s odstupem 60 let na prahu nastupujícího osvícenství.

Klíčová slova: Čarodějnictví, hrdelní zákoník, tortura, Josef I., Marie Terezie.

Pronásledování osob praktikujících magii a škodlivá kouzla znala již politika římského císařství a postupně byla tato otázka přenesena do legislativních a církevních spisů předních osobností křesťanských dějin. Teprve pozdní středověk však proměnil vnímání tohoto jevu, který se nově stal hrdelním deliktem.¹ Zatímco v německých státech lze vzestupný trend honů na čarodějnice sledovat především na konci 16. a v první polovině 17. století, české země zůstaly masového pronásledování ušetřeny až do poslední čtvrtiny 17. století. Velké perzekuce, hledající pod vlivem démonologického diskurzu viníky, kteří uzavřeli pakt s démonem, zasáhly pouze teritoriálně ohraničenou oblast žerotínských a lichtenštejnských dominií ve Velkých Losinách a Šumperku.

V českém psaném právu byl delikt čarodějnictví poprvé zaznamenán ve 2. polovině 16. století na stranách *Práv městských* Pavla Kristiána z Koldína z roku 1579.² Přestože v článku O. II. doporučoval za spáchaný skutek hrdelní trest upálením či zahrabáním zaživa, vnímal čarodějnictví stále spíše jako praktikování škodlivé magie a kouzel.³ Jeho podoba coby paktu s ďáblem se v legislativě českých zemí objevila až na počátku 18. století,⁴ ačkoliv se tento obraz promítl již o dvě dekády dříve během losinských a šumperských procesů. Předpisy pro vedení procesního řízení se opíraly především o říšský hrdelní zákoník *Constitutio Criminalis Carolina*, jenž si na Moravě a ve Slezsku udržel v právní rovině subsidiární charakter.⁵ Carolina nebyla jediným ustanovením, o němž se mohli inkvizitoři opřít. Využíván byl také hrdelní řád císaře Ferdinanda III. *Constitutio Criminalis Ferdinanda*, vydaný roku 1656 pro Dolní Rakousy.⁶ Právo schvalovat navrhované rozsudky smrti, pocházející od všech městských (a eventuálně jiných) soudů, připadlo coby vrchní soudní instanci pražské apelaci roku 1644.

1 DÜLMEN, R. van. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století)*. II., *Vesnice a město*. Praha: Argo, 2006, 358 s., s. 253.

2 KREUZ, P. Der Einfluss des Rechtssystems und der Gerichtsorganisation auf Entwicklung, Dynamik und Formen der Hexenprozesse in den böhmischen Ländern. In: DIENST, H. (Hrsg.). *Hexenforschung aus österreichischen Ländern*. Wien: Lit, 2009, s. 231–260, s. 236.

3 JIREČEK, J. (ed.). *Práva městská Království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich summou od M. Pavla Krystyana z Koldína*. Praha, 1876, s. 335.

4 KREUZ, P. *Der Einfluss*, s. 252.

5 KOČÍ, J. *Čarodějnické procesy: z dějin inkvizice a čarodějnických procesů v českých zemích v 16. a 18. století*. Praha: Horizont, 1973. 176, [2] s., s. 35.

6 NEUBAUEROVÁ, M. – POLÁCH, D. *Zpráva o nevíře: o historii čarodějnických procesů Slezska a severozápadní Moravy*. Šumperk: Jeseníky – Sdružení cestovního ruchu, 2010, 172 s., s. 12.

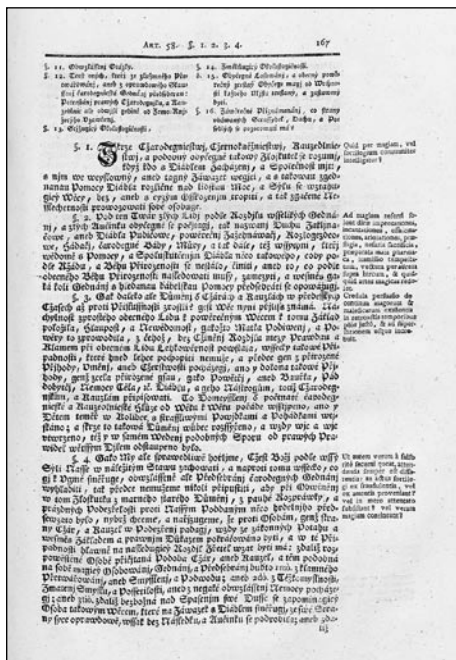
V praxi se dané ustanovení prosadilo až v 70. a 80. letech 17. století,⁷ tedy v období, kdy naplno propukly slezské čarodějnické procesy.

Při potírání tohoto deliktu se prosadil tzv. inkviziční typ procesu. Ačkoliv vznikl na přelomu 12. a 13. století původně jako forma disciplinárního řízení v církevních kruzích, byl během 13. století aplikován při stíhání heretiků a v následujícím století se začal pozvolna užívat také v prostředí světských soudů.⁸ Důležitým nástrojem pro vedení výslechu se poté staly dva prostředky – tzv. „inquisitio“ a tortura, jež měla pomoci k vynucení přiznání.⁹ Obě tyto metody se následně uplatnily rovněž v případě čarodějnického prohřešku na stránkách dvou hrdelních zákoníků, které měly přímou platnost v českých zemích – *Constitutio Criminalis Josephina* a *Constitutio Criminalis Theresiana*.

CONSTITUTIO CRIMINALIS JOSEPHINA

Hrdelní řád císaře Josefa I., vydaný roku 1707 v německém a v roce 1708 také v českém jazyce, sledoval problematiku čarodějnictví zcela v linii ustálené démonologické diskuze. Tím byl delikt čarodějnictví oficiálně kategorizován jako hrdelní zločin směřující proti náboženství. Podobně jako v dřívějších dobách spadal oficiálně před světský soud, jehož osazenstvo bylo prostřednictvím zákoníku instruováno nejen o postupu proti domnělým čarodějům a čarodějnicím, ale také o způsobu zajištění dané osoby, jejím uvěznění, výslechu, aplikaci útrpného práva a následném trestu za spáchaný skutek.

Artikel XIX. v paragrafu 3, nesoucím název *O kouzelnictví a čarodějnictví*, definoval sledované přečinění jako zločinnost, spáchanou s patrnou či potutelnou pomocí zlého ducha. Oproti Koldínovi byl čarodějnický delikt rozdělen do jednotlivých kategorií. Mezi formami pěstované magie se neobjevilo pouze přímé působení škody jiným osobám či jejich domácnímu zvířectvu, ale také pověrečné hádání, zakopávání hrnců, zamykání zámků na stromy či jejich uvrhnutí do řeky nebo studny. Tyto praktiky, související spíše s rituály vedoucími k zajištění majetku či prosperity, byly nově charakterizovány jako čarodějnické jednání vedoucí k přísnému potrestání.¹⁰

Obrázek č. 1: Titulní strana Artikulu XIX., § 3 O kouzelnictví a čarodějnictví.

7 KREUZ, P. *Der Einfluss*, s. 254.

8 TÝŽ, *Poprava jako divadlo práva? K otázce právní relevance popravního rituálu v českých městech doby předbělohorské*. In: BŮŽEK, V. (ed.). *Slavnosti a zábavy na dvořech a v rezidenčních městech raného novověku*. České Budějovice: Historický ústav Jihočeské univerzity, 2000, s. 421–457., zde s. 421–423.

9 TÝŽ, *K charakteristice procesního projednávání trestních případů v českých městech doby předbělohorské*. In: FRANČEK, J. (ed.). *Hrdelní soudnictví českých zemí 16.–18. století. Sborník příspěvků z konference konané v Pardubicích 21.–22. 9. 1995*. Pardubice: Východočeské muzeum, 1996, s. 63–100, zde s. 84 a 87.

10 *Geho Milosti Římského Císaře Vherského a Českého Krále ec. JOZEFFA Prwnjho. Arcy-Knjzete Rakauského ec. Pána nasseho Negmilostiwégssýho. Nowé Prawo Vtrpné a Hrdelnj pro Králowstwj České Margabstwj Morawské a Knjzetstwj Slezské*. Wytisštěno v Praze: V Dědičuw Jana Karla Gerábka skrze Jana Adama Cecynkara Faktora, 1708, s. 57.

Důležitý moment prezentovalo ustanovení soupisu otázek, které měly být podezřelé osobě kladeny. Tím byl položen základ nejen pro vlastní vedení výslechu, ale rovněž pro vykreslení čarodějnického deliktu v předem stanovené rovině. Schéma otázek poskytovalo pouze omezený prostor pro vlastní výpověď vyslychané osoby, jež byla nucena reflektovat zkoumané události konkrétním způsobem.¹¹ Podstatné informace měly být získány na základě následujících bodů:

- odkud, jak dlouho, od jaké doby má dotazovaný svůj závazek, smlouvu a obecenství se zlým duchem,
- na jak dlouhou dobu, zdali písemně či ústně,
- při jaké příležitosti, kde, v jakém místě, kdo u toho byl,
- kde a jaké znamení toho je,
- jakým způsobem on nebo ona čarodějnictví provozoval,
- kdy, kde, jak často, proti komu,
- s jakou škodou a kterak zase tomu pomoci mohl,
- od koho, kdy a v čí přítomnosti se tomu naučil.

Samotný trest za čarodějnictví byl dle závažnosti spáchaného deliktu hierarchicky rozdělen do čtyř úrovní:

1. Pokud nebyla prokázána velká škoda či závažné okolnosti, byl odsouzený po vykonaném přiznání a veřejném odvolání, doprovázeném příslibem budoucího se vyvarování podobného jednání, vymrskán polovičatými či celými metlami a vypovězen z království či země.

2. Naproti tomu hádání a pověřeně žehnání, kozla posílání a na něm ježdění, které byly spáchány bez prokazatelné smlouvy či závazku se zlým duchem, mohly být dle povahy a posouzení skutku trestány mečem.

3. Přišla-li obviněná osoba do kontaktu s čarodějnictvím v nedávné době, byla mladého věku a svého skutku opravdu litovala, přičemž škoda nebyla velkého rozsahu, mohl být nejvyšší trest za čarodějnictví „zmírněn“ setnutím hlavy a poté spálením ostatků.

4. Při praktikování skutečného čarodějnictví, podmíněného přímým či tajným závazkem a smlouvou se zlým duchem, jejichž prostřednictvím byla páchána škoda lidem i zvířectvu, nebo naopak došlo-li k zapření křesťanské víry, oddání se zlému duchu a styku s ním, ukládal kodex takovým osobám trest upálení.

Sankce ovšem nesměřovaly pouze na provozovatele magie, ale rovněž na jedince, kteří jejich pomoc vyhledali. V daném případě měla být ona osoba sankcionována dvou- nebo tříletým obecním dílem.¹² O přísnosti, s jakou bylo k deliktu magie přistupováno, svědčí ustanovení, které celý paragraf uzavírá. Můžeme zde číst, že v záležitosti čarodějnictví nemůže být pro velikost zločinnosti žádná polehčující okolnost. Naopak vždy existují závažné příčiny, které mohou vést k zostření pokuty, zvláště pokud bylo čarodějnictví namířeno proti náboženství.¹³

Soubor otázek nefiguroval jako jediný prostředek sloužící k zjištění požadovaných informací. Nebylo-li možné získat patřičnou výpověď, jež by rozhodla o vině či nevině, mohl být obviněný postaven před útrpné právo. *Josephina* přesně stanovila, jakým způsobem měl být tento typ výslechu prováděn. Jak dosvědčují paragrafy 4 a 5 artikulu XVI., využívalo útrpné právo na samém začátku zasedání metody psychického nátlaku. Samotný výslech byl rozčleněn do několika fází. První etapa s aplikací fyzického mučení vůbec nepočítala a spoléhala se

11 GLEIXNER, U. „Das Mensch“ und „der Kerl“: die Konstruktion von Geschlecht in Unzuchtsverfahren der Frühen Neuzeit (1700–1760). Frankfurt am Main – New York: Campus-Verl., 1994, 275 s., s. 20–22.

12 *Geho Milosti...*, s. 57–58.

13 TAMTÉŽ, s. 58.

na strach vyslýchané osoby již v okamžiku, kdy vešla do mučírny a prostřednictvím mistra popravicího jí byly prezentovány mučící nástroje. V přítomnosti dvou přísežných zřízenců, přísežného písaře a kata mělo být zahájeno vlastní dotazování. Pokud nenásledovalo přiznání, ponechal se vyslýchanému do druhého dne čas na rozmyšlenou. V případě, že ani poté nedošlo k výpovědi, přikročilo se k tortuře. Ta mohla být prováděna jednou nebo více metodami přístupňové útrpné škály, jejíž přísnost v každém bodě gradovala. Jako první byla aplikována vazba či sněrování, následovaná v druhém stupni přiložením palečnic. Při těžkém přestupku či nemožnosti přistoupit k použití palečnic a uvázání na žebřík měla být vyslýchanému přiložena šroubovací bota coby třetí stupeň. V dalším kroku byla fyzická bolest znásobena tažením na žebříku, přičemž nejostřejší způsob mučení představovalo pálení ohněm. Celý průběh tortury měl být písařem pečlivě zaznamenán, neboť jeho spis sloužil jako právní podklad pro další průběh vyšetřování. Pokud vyslýchaný přestál hrůzy mučení, aniž by se k danému skutku doznal, měly být všechny záznamy z jeho výslechu zaslány pražské apelaci, v jejíž kompetenci bylo poskytnout hrdelnímu tribunálu naučení o dalším postupu.¹⁴

CONSTITUTIO CRIMINALIS THERESIANA

Hrdelní řád Josefa I. si v rámci českých zemí podržel platnost po téměř 60 let. Ve věci čarodějnictví došlo k legislativní úpravě až roku 1766, kdy byl jménem Marie Terezie vydán tzv. *Artikul o čarodějnictví*, jenž v 16 paragrafech novelizoval postup proti praktikantům magie. V takřka nezměněné podobě byl o dva roky později přijat jako 58. článek nově vzniklého hrdelního kodexu *Constitutio Criminalis Theresiana*. I přes nástup osvícenské éry se však stále jednalo o zákoník zpátečnického charakteru, stavějící na kompilaci starých dolnorakouských a českých zákonů, jejichž tradici lze mapovat až k říšské *Carolině* z roku 1532.¹⁵

Čarodějnická otázka byla ponechána rozdělena do 16 paragrafů, jejichž cílem bylo postihnout problematiku v plně šíři, od obecné definice k vyšetřování, zmírňujícím či přitěžujícím okolnostem až k trestu. Zatímco *Josephina* zastávala ve vztahu k deliktu čarodějnictví jednotný postoj, stála *Theresiana* i přes svůj zpátečnický přístup na tenké hranici mezi příklonem k hrdelnímu zločinu na jedné, a pověře na straně druhé. Přestože v úvodních dvou paragrafech definovala, že „skrze čarodějnictví, černokněžnictví, kouzelnictví, a podobné obyčeje takový zloskutek se rozumí, kdo ve výslovný nebo tajný spolek s ďáblem vejde, a s pomocí ďábla nad lidskou moc a sílu se vztahující věci značné nešlechtnosti sobě osobuje“, začíná se ve 3. paragrafu daný přístup nápadně štěpit. Odstavec, začínající otázkou „Jak daleko ale domnění o čarách a kouzlech v předešlých časech až proti příslušnosti vzrostlo? Jest věc nyní příliš známá, ...“ odkazoval k událostem roku 1755, kdy na moravsko-slezském pomezí vyvrcholila víra v posmrtnou magii zinscenovaných procesem, jemuž padlo za obět 19 zemřelých. Upozornění na lehkověrnost a možný klam následně prostupuje celým článkem. Podobně bylo soudcům písemně zamítnuto hledání ďábelského znamení, jež bylo klasifikováno jako nedůvěryhodný prostředek.¹⁶ Naopak kladla důraz především na důkladné prošetření případu, neboť daná osoba neměla být obviněna z pouhého nepodloženého podezření či pomluvy, ale vždy s ohledem na zákonný postup. Nově byla otevřeno možnost přivolat lékaře, jenž měl posoudit zdravotní stav zadrženého.¹⁷

¹⁴ TAMTÉŽ, s. 46–50.

¹⁵ TINKOVÁ, D. *Naděje a limity osvícenství: dohlížet a trestat v josefínském Rakousku. Kulturní dějiny* 4, 2002, č. 3, s. 33–42, zde s. 35.

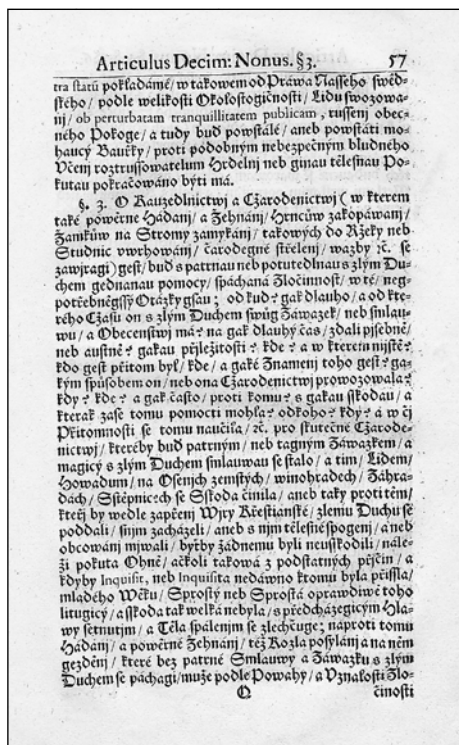
¹⁶ *Constitutio Criminalis Theresiana aneb Ržijmské Cýsařské v Whjch a Vžeskách etc. etc. Královské Aposstolské Milosti Marye Terezye Arcy-Kněžny Rakauské... hrdelnj Práwnj Ržád. W Wjdnj : Wytisstěny v Jana Tomasse vrozeného z Trattnerů, Cýsařsko-Královského Dworského Impressora, 1769, s. 169*

¹⁷ TAMTÉŽ, s. 166–167.

Skutkovou podstatu čarodějnictví klasifikoval zákoník ve čtyřech kategoriích: klam, pomatení mysli či nemoc, reálná snaha o čarování, avšak bez dosažení jakéhokoliv výsledku, a konečně skutečné čarodějnické jednání s uskutečněné s dáblenskou pomocí.¹⁸ Podobně jako v předešlém zákoníku nabývala *Theresiana* soubor otázek, jenž měl být adresován podezřelé osobě. Jeho obsah se výrazně shoduje s *Josephinou*, s výjimkou otázky, zda k jednání došlo ze strany „zločinného přetvařování“, tedy cíleného oklamání.¹⁹ V závislosti na výši spáchané škody poté fungoval sankční systém, jehož aplikaci mohlo v případě zapříčinění velkých škod předcházet mučení, které bylo ještě stále zakotveno jako právní prostředek donucující povahy, mající v případě nedostatku důkazu přivést stíhanou osobu k přiznání či osvobození. K útrpnému právu bylo možné přikročit pouze na základě řádného výnosu hrdelního soudu, ale i tehdy měl rozsudek vycházet z důkladného prostudování případu a přednostně zjistit, zda není možné získat dostatečný důkaz jinou cestou, nebo zda ke stíhanému činu skutečně došlo.²⁰

Samotná praxe tortury se ve svém průběhu nijak nelišila od svého předchůdce a rovněž využívala vícestupňový útrpný systém, jemuž předcházela snaha získat výpověď na základě zstrašování prostřednictvím předvedení katových nástrojů v prostorách mučírny. Poté následovaly čtyři stupně mučení, vymezené v následujícím pořadí:²¹ 1. palečnice, 2. vázání nebo šňorování z předu, 3. skřípce s napnutím a natažením těla na žebřík a nakonec 4. přiložení ohně na tělo natažené na žebříku. Přestála-li dotyčná osoba hrůzu útrpného dotazování celkem třikrát, aniž by se k danému skutku doznala, měla být zproštěna obvinění.²² Tato skutečnost představovala významný posun, neboť již nesměřovala žádost o další kroky k vyšší soudní instanci, ale považovala daný výsledek za dostatečný důkaz nevin.

Pokud byl delikt v některé z nastíněných rovin prokázán, byl sankcionován dle příslušné kategorie. Nejměrněji přistupoval zákoník k pokusu o čarodějné konání zapříčiněné nemocí. Za této okolnosti měl být dotyčný ponechán bez trestu, nebo v případě choromyslnosti umístěn do lékařského zařízení, kde se mu mělo dostat odborné pomoci. Úmyslné vyhledání ďáblův pomoci, podložené vyhotovenou písemnou smlouvou, determinovalo nejostřejší trest bez ohledu na výsledek takového spojení. Na hrdle měla být potrestána rovněž osoba, jež se pouze vydávala za znalou čarování za účelem zisku či z jiného důvodu, který vedl k usmrcení

Obrázek č. 2: Úvodní paragrafy 58. článku *Constitutio Criminalis Theresiana*.

18 TAMTĚŽ, s. 167.

19 TAMTĚŽ, s. 170.

20 TAMTĚŽ, s. 107.

21 TAMTĚŽ, s. 112.

22 TAMTĚŽ, s. 115.

či založení požáru. Pokud ale škoda nespádala mezi hrdelní zločiny, měl být dotyčný potrestán fyzicky a v případě cizozemce vypovězen z dědičných zemí. I přes legislativní ustanovení postupu ve věci hlášeného čarodějnictví si Marie Terezie osobovala právo konkrétní případ zhodnotit a osobně o verdiktu rozhodnout. Veškeré události, týkající se posedlosti ďáblem, strašidel a podobných záležitostí, se tak měly přednostně hlásit pověřeným úřadům,²³ v jejichž kompetenci bylo informovat panovníci.

ZÁVĚREM

Představené hrdelní zákoníky vznikaly nejen v odlišném dobovém, ale také společenském kontextu. Zatímco Josephina ještě odpovídala snahám absolutistického státu o disciplinaci poddaného obyvatelstva a využívala k tomuto účelu tresty exemplárního a represivního charakteru, spatřila *Theresiana* světlo světa v době, kdy docházelo ke krizi legitimacy trestního práva, jež doprovázela krizi společnosti starého režimu.²⁴ Přestože *Theresiana* oproti *Josephině* zahrnuje humanističtější principy, uplatňující se pod vlivem nastupujícího osvícenského myšlení, stále ještě představovala zákoník starého typu. Nepočítala se svou vlastní aplikací a naopak spoléhala na osvěnci kritizovanou libovůli soudců a panovnickou milost, čímž docházelo k oslabování zákonodárné moci ve prospěch moci výkonné. Tuto skutečnost názorně demonstruje diskrepance mezi kriminalizovanými formami chování a jejich reálným postihem v praxi.²⁵ Tento přístup byl nahrazen až roku 1787 hrdelním kodexem Josefa II. Zločiny proti náboženství, stojící dříve na pomyslném vrcholu, byly přesunuty do nově vzniklé kategorie policejních deliktů.²⁶ Problematika čarodějnictví mezi nimi však již nefigurovala.

THE REFLECTION OF WITCHCRAFT ON PAGES OF CONSTITUTIO CRIMINALIS JOSEPHINA AND CONSTITUTIO CRIMINALIS THERESIANA

Summary: The paper deals with the offense of witchcraft captured on pages criminal codes *Constitutio Criminalis Josephina* and *Constitutio Criminalis Theresiana*, which constituted an unified penal system for the entire Czech lands. The aim is to show the perception of witchcraft and its transformation during the formation of the two codes, first when mass persecution culminated, and then with hindsight of sixty years, on the threshold of the emerging Enlightenment.

Key words: Witchcraft, criminal code, torture, Joseph I., Maria Theresia.

Mgr. Monika Vitovská Slezáková (*1988)

Vystudovala historii na Historickém ústavu Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, kde nyní působí v doktorském studijním programu. Specializuje se na problematiku čarodějnictví a posmrtné magie v 17. a 18. století v prostředí severní Moravy a Slezska.

23 TAMTÉŽ, s. 171–172.

24 TINKOVÁ, D. *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha: Argo, 2004, s. 37.

25 TÁŽ, *Naděje...*, s. 36–37.

26 TÁŽ, *Naděje...*, s. 35.